

19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Uşûr Mine’ş-Şark Romanıyla Doğu Ve Batı Dünyasına Eleştirel Bir Bakış

A Critical Look At The Eastern And Western Worlds Through The Novel Uşfur Min Sharq In The First Quarter Of The 19th Century

ÖZET

19 yüzyılda, yaşanan iki büyük devrim sonrası ekonomide meydana gelen değişimin sonuçlarından biri olan kapitalizmle, onun eleştirisine soyunan sosyalist görüş, dönemin ideolojik algısını oluşturmuştur. Marx’ın ifadelerinde vücut bulan işçi egemenliği söyleminin Batı’da olduğu kadar Doğu’da da feodal yapıdan etkilenen halkın gündemine oturduğu görülür. Mısır’da roman sanatının hem şekil hem de içerik bakımından yeni olgunlaşmaya başladığı bu süreçte meydana gelen eserler, milli edebiyatın oluşmasına katkı sağladığı gibi dönemin bakış açısına işaretle toplumsal olguları anlama ve yorumlama görevini de üstlenmiştir. Bunlar arasında yer alan Tefvik el-Hâkîm’in Uşûr mine’ş-Şark (Doğulu Güvercin, 1938) adlı romanı hem Doğu hem de Batı’yı eleştiren içeriğiyle ele aldığı dönemi toplumsal alanda betimlemektedir. Söz konusu çalışma, romanı içeriğindeki konu başlıkları çerçevesinde değerlendirerek hâkim bakış açısına işaret etmeyi hedeflemektedir. Olgular ideolojik alt yapılarıyla incelenecek ve sosyal zeminde yankıları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefvik el-Hâkim, Roman, Edebiyat, Eleştiri, Mısır

ABSTRACT

In the 19th century, capitalism, which was one of the results of the changes in the economy after the two great revolutions, and the socialist view that criticized it, formed the ideological perception of the period. The discourse of workers' sovereignty, embodied in Marx's statements, was on the agenda of the people affected by the feudal structure in the East as well as in the West. The works produced during this period, when the art of the novel was just beginning to mature in terms of both form and content in Egypt, not only contributed to the formation of national literature, but also undertook the task of understanding and interpreting social phenomena from the perspective of the period. Among these works, Tawfiq al-Hâqîm's novel Uşfur min Sharq (A Sparrow from the East, 1938), with its content criticizing both the East and the West, depicts the period it tackles in the social sphere. This study aims to point out the dominant point of view by evaluating the novel within the framework of the topics in its content. The facts will be analyzed with their ideological substructures and their repercussions on the ground will be evaluated.

Key Words: Tawfiq al-Hakim, Novel, Literature, Criticism, Egypt

GİRİŞ

Modern zamanların divanı olan roman Batı’da olduğu gibi Doğu’da toplumsal hayatı anlama ve yorumlamada büyük katkı sağlamıştır. Çoğu zaman devler tepişirken ezilen halkın -tarihi belgeler arasında yer almayan- duygu ve düşüncelerini, konu edindiği toplumun yaşam tarzı ve geleneğini, ideolojilerin kavramsal analizi ötesinde toplumun bütün bunlara karşı tavrını ele alan romanlar birer sosyolojik etüt malzemesi niteliğindedir. Buradan hareketle Mısır’ın Batı’yla temasından sonra başlayan süreçte yaşanan değişimi ve aydın tabakanın buna tavrını romanlar olmadan anlamak mümkün olmayacaktır. Tarih yazıcılığında kullanılan yöntemler göz önüne alındığında canlı bir organizma olan toplumu ve onun bir üyesi olan insanı anlatan romanlardaki içerik bilgiye ulaşmada çoğu zaman ikincil kaynak olmuştur.

Mısır’ın Napolyon istilasıyla başlayan batılılaşma süreci hayatın her alanında olduğu gibi yabancı dilden yapılan çeviriler sonucu dil ve üslupta farklılaşma yaratmış ve getirdiği yeni formlar edebiyata soluk kazandırmıştır. Heykel’in 1914 yılında okuyucuyla buluşan *Zeynep* adlı eseri romantik üslubuyla kadın sorunsalına odaklanmış, ilk Mısır romanı kabul edilen bu eser her bakımdan yeniliğin izlerini taşımıştır. Heykel’in Fransa’da kaldığı sırada kaleme aldığı bu eseri yazarken Dumas’ın *Kamelyalı Kadın* romanından etkilendiği söylene de bunun söz konusu dönemde aşk içerikli roman yazarlarının çoğu için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Eğitimlerine hukuk tahsiliyle başlayıp edebiyatla devam eden pek çok yazar Fransız edebiyatının çıktıklarından etkilenerek atalarından miras kalan genetik kodla ürün vermişlerdir.

Asiye Çelenlioğlu¹

How to Cite This Article
Çelenlioğlu A. (2023). “19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Uşûr Mine’ş-Şark Romanıyla Doğu Ve Batı Dünyasına Eleştirel Bir Bakış” International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:9, Issue:108; pp:5599-5606. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/sss.68189>

Arrival: 04 January 2023
Published: 28 February 2023

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doçent. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Eğitim Fakültesi ORCID 0000-0003-3197-592X

Konusu ne olursa olsun kasidenin “nesib” adı verilen, şairin sevgiliye aşkı dile getirdiği bölümle başlayan Cahiliye şiirinden itibaren, Batılılaşma sürecinde kaleme alınan yeni ürünlerde de *Kamelyalı Kadın* ya da *Vadideki Zambak* gibi salt aşk temalı romanlara rastlamak güçtür.² Cahiliye şiirinde olduğu gibi aşk edebi ürünlerin içinde yer alırken eserin topluma dönük yüzü ana temayı belirlemiştir. Bu gelenekle başlayan edebiyatın, sonraki ürünlerde toplumsal sorunlara daha fazla yer vermesinin nedeni içinde bulunduğu sosyal ve siyasî şartlardır. Özellikle roman sanatını toplumsal eleştiri için kendilerine araç edinen yazarlar, Mısır Bahar’ının gerçekleşmesinde olduğu gibi 1919 ve 1936 devrimlerinin tetiklenmesi ve sonuçlarının yorumlanmasında etkili olmuşlardır. Sosyalizmin gerçekçi romanlarda vücut bulduğu 1940’lı yıllarda tenkidin dozunu artıran roman yazarlarının propagandasına soyundukları ideolojinin bakış açısıyla hayatı yorumladıkları görülür. Sosyal ve siyasî yapının gündem olan maddelerini, Doğu ve Batı ekseninde eleştiren *Usfûr Mine’ş-Şark* adlı roman gerçekleştirdiği çift taraflı bakış açısıyla benzerlerinden ayrılmaktadır.

İçeriğindeki dini eleştiri, sanayi devrimi sonrası kapitalizm ve sosyal hayat, Doğu melankolizmi, Batı materyalizmi ve sosyalist eleştiri unsurları onu bugüne kadar yapıla gelen “Doğulu gencin aşk hikayesi” indirgemesinden çıkarmaktadır. Yazarın 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı’ya hâkim olan sosyal ve ekonomik şartları değerlendirirken Frankfurt okulu üyelerine benzer düşünceleri Mısır edebiyatında moda akım haline gelen sosyalist gerçekçilikten ayrılmaktadır. Bilindiği gibi sosyalizm Mısır’da geniş zeminde yankı bulurken 1952 devriminden sonra “Arap Sosyalizmi” adı altında kuramsallaştırılmıştır.

USFÛR MİNE’Ş-ŞARK

Modern Mısır Edebiyatında tiyatronun kurucu isimlerinden sayılan Tefvik el-Hâkim’in³ doktora eğitimi için gittiği Fransa’da kaleme aldığı ve hayatından izler taşıyan eser otobiyografik roman özelliğindedir. Onun romandaki Muhsîn karakteri gibi doktora eğitimi için gittiği Fransa’da şehirden uzak bir kasabada kaldığı, birlikte yaşadığı ailenin oğlu Andre ile arkadaşlığı ve bilet gişesinde çalışan Emma’ya olan aşkı bilinmektedir.

Eğitimi için Fransa’da bulunan Muhsîn’in Odeon tiyatrosu bilet gişesinde çalışan Suzî’ye duyduğu aşkla başlayan ancak salt bir aşk romanı olarak vasıflandırılmasına engel olacak kadar eleştiri öğeleri taşıyan roman 1940’lı yıllardaki toplumsal hayata çoklu bakış açısı geliştirmiştir.

Kırsalda, çocukları işçi olan bir ailenin yanında kalan Muhsîn’in, Suzî’ye daha yakın olmak için taşındığı semtte arkadaşlığını ilerlettiği Rus asıllı İvan ile sohbetleri sosyalizm eleştirisi başta olmak üzere Doğu-Batı karşılaştırması ile şekillenir. Sanayi Devrimi sonrası yaşanan fabrikalaşmayla birlikte sosyal hayatta meydana gelen değişime yönelik eleştiriler Kapitalist sisteme göndermedir. Çoğu eleştirmen eserin, metafizik bakış açısıyla hayatı algılayan Doğu’nun materyalist Batı’dan farkını ele aldığını düşünerek, aşk ilişkisini bu ekseninde değerlendirirse de yazarın karakter özelliklerinin hesaba katıldığı bir analiz onu doğru zemine oturtacaktır.

Romanın üslubu yazarın çocukluğunda okuduğu Dumas’ın aşka dair betimlemelerine benzerken Suzî’ye karşı tavrını Doğu’lu olmasından ziyade fitratıyla açıklamak daha doğrudur. Yukarıda ifade edildiği gibi romanda adı geçen Andre gerçek hayatta yazarın Fransa’da yanında kaldığı ailenin çocuğu olup arkadaşlıkları o Mısır’a döndükten sonra da devam etmiştir. Tefvik el-Hakîm Andre’ye gönderdiği mektuplardan birinde, bir tiyatro metni üzerine Mösyö Hupe’la tartışırken kafeye giren bir kızdan söz eder. Kızı görür görmez âşık olup, ayaklarının ucunda ölmeyi isteyen Tefvik’e daha sonra Mösyö Hupe bir randevu ayarlamış ancak Tefvik, birlikte geçirdikleri gecenin sabahı onu terk etmek istemiştir.

² Modern Arap edebiyatında sayısı oldukça az olan bu eserlerden biri Mahmûd el-Akkâd’ın *Sâra* adlı romanıdır. *Usfûr mine’ş-Şark* adlı romanla aynı tarihte yayınlanan eserde aşkın analiz eden Akkâd toplumsal alana dair eleştirel bir yaklaşım sergilememiştir.

³ Modern Mısır edebiyatında tiyatronun kurucu ismi kabul edilen Tefvik el-Hâkim (1898-1987) İskenderiye’de doğmuştur. Babası İsmail el-Hakîm Mısırlı bir hukukçu annesi ise Türk asıllı bir aileye mensuptur. Erkek kardeşinin aksine içine kapanık, mülayim bir çocuk olan el-Hâkim küçük yaşta kitaplarla haşır neşir olmuştur. Babasının mesleği nedeniyle çok fazla şehir değiştirdiklerinden temel eğitimi sırasında zorluk çekmiş lise eğitimi için geldiği İskenderiye’de kendisine refakat eden bir yardımcıyla kalmıştır. Ailesinden uzakta geçirdiği bu yıllarda kitap okumaya ve sinemaya olan tutkusu artan el-Hâkim Kahire’de devam ettiği lise tahsili sırasında edebiyat bölümünü seçmiştir. Tiyatro en büyük tutkusu olmuş, daha çok sanat ağırlıklı eserler sergileyen George Abyaz tiyatrosunun müdavimi olmuştur. Hukuk eğitimi sırasında almaya başladığı Fransızca dersleri sayesinde Fransız edebiyatına aşına olan el-Hâkim, lisan eğitimi sonrası 1925 yılında Fransa’ya giderek Sorbon üniversitesinde eğitime başlamıştır. Fransa’da kırsalda yaşayan bir ailenin yanında kalmış, eğitiminden ziyade sanatsal etkinlikler ve okuma ile vakit geçirmeye başlamıştır. Sık sık gittiği Odeon tiyatrosu bilet gişesinde çalışan kıza âşık olan el-Hâkim, bu macerasını daha sonra *Usfûr Mine’ş-Şark* adlı romanında kaleme almıştır. Doktora eğitimini tamamlamadan 1928 yılında Mısır’a dönmüş, bir süre stajyer avukat olarak çalıştıktan sonra Tanta şehrinde savcı yardımcısı olarak göreve başlamıştır. Bu sırada roman ve tiyatro eseri yazmakla meşgul olan el-Hâkim 1939 yılında, Sosyal İşler Bakanlığı’nın tiyatro, müzik ve sinema işlerinden sorumlu olarak Tanıtım dairesine atanmıştır. 1944 yılında bu görevden ayrılarak *Ahbâr el-Yevm* adlı haftalık dergide çalışırken Asâ el-Hakîm başlığı altında yazılar kaleme almıştır. 1951 yılında Mısır Millî Kütüphaneler müdürü olmuş, 1959 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin Fransa’daki UNESCO daimî temsilciliği görevini üstlenmiştir. 1961 yılında bu görevden ayrılarak *el-Ahrâm* gazetesi yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiştir. Ölümünden kısa süre önce Mısır Tiyatro Kurulu Başkanlığına seçilen Tefvik el-Hâkim 1987 yılında vefat etmiştir. *Avdetu’r- Ruh* (1927) *Yevmiyyâtu Nâibin fi’l-Eryâf* (1937) *Usfûr Mine’ş-Şark* (1938) adlı romanları başta olmak üzere tiyatro, anı ve makalelerden oluşan çok sayıda eser kaleme almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Tefvik el-Hakîm, *Zehrâtu’l-Umr*, Kahire: Heyetu’l-Mısriyye el-Amme li’l-Kitap, 1998; Tefvik el-Hakîm, *Melâmiḥun Dahiliyyetun*, Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 2007; Tefvik el-Hakîm, *Sicnu’l-Umr*, Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 2007.

“Onu sevdiğim tek an İspanyol arkadaşıyla kafeye girdiği ilk andı. Çünkü sadece o an, dokunamayacağım kadar uzak parlak bir yıldız gibiydi. Fakat bu yıldız avcumu düştüğü anda kırılmaktan korumam gereken narin bir lambaya dönüştü. Oysa ben hâlâ Emma’yi seviyordum, çünkü o uzaktaydı. Pencereden yükselen şarkısı gökyüzünde parlayan yıldız gibiydi. Bana kendinden ve bedeninden sırlar verse de benim olmamıştı. Tıpkı bize kendini açan fakat tamamen elde edemediğimiz doğa gibi. Sevgi bitmeyen bir hikâye olmalı. Emma devam eden bitmek istemeyen bir hikâye... Sevgi çözülmeyen bir matematik problemi... İçinde, varlığın özündeki gibi meçhul ya da mutlak denen şeyi barındırmalı. Bana göre aşk ateşi, bir çeşit bilgi tutkusu, bilinmeyi ortaya çıkarma, mutlağın peşinde koşma arzusu... Allah biz kullarına peşinden koştuğumuz mutlak denen şeyi bahsetse varlığın durumu ne olur? Böyle bir hayat düşünemiyorum.” (el-Hakîm 1998:150-151)

İlme olan tutkusu nedeniyle evliliğini 48 yaşına kadar erteleyen Tevfik el- Hakîm, hastalığı nedeniyle eşinin çocuk sahibi olamamasından memnunken, ansızın bir oğlu dünyaya geldiğinde kitaplarla dolu odasına çekilir. Annesinde aynı odada uyumak zorunda kaldıkları gece oğlu İsmail’in ağlayan sesine dayanamayıp eşinden susturmasını istemiş aksi takdirde çocuğu camdan fırlatmakla tehdit etmiştir. Yukarıda kendi cümleleriyle ifade ettiği gibi, hiçbir zaman tam olarak kavranması mümkün olmayan mutlak marifet onun vazgeçilmez tek aşkıdır. Sahip olduğunda yitirdiği bu duygu Dumas’ın “Kamelyalı Kadın”da ifade ettiği cümlelere benzemektedir:

“O bu kadını elde edebilmek için neler yapabileceğini düşünürken, kadın onu bir sokağın köşesinde durdurur, evine gelmek isteyip istemediğini sorar. Adam başını çevirir, sokağın öbür yanına geçer, hüüzün içinde evine döner.

Bu öykü geliyordu aklıma ben de bu kadın için acı çekmek isterdim, beni fazla çabuk kabul etmesinden, uzun bir bekleyiş ya da büyük bir özveriyle ödemek istediğim aşkı fazla çabuk vermesinden korkuyordum.” (Dumas 2020:53)

Romanda Muhsin karakterine bürünen Tevfik el-Hakîm’in aşkı devam eder çünkü; Muhsin uzunca bir müddet Odeon sineması karşısında Suzi’yi bekleyip onu takip ettikten sonra kaldığı pansiyona taşınmış, aşkını itiraf edip birlikte geçirdikleri on beş günün sonunda Suzi eski sevgilisine dönmüştür. Buradan hareketle eseri Doğu duygusallığı ve Batı materyalizmi perspektifinden değerlendirmekten ziyade yazarın kişisel tercihinin dayandırıp, romanın geneli üzerinden yapılacak bir okuma ile bütüncül bir eleştiri yapmak daha doğru olacaktır.

192 sayfa ve yirmi bölümden oluşan romanda yazar fasih bir dil kullanmıştır. Kısa ve duru cümlelerle kaleme alınan romanda eleştiri zemini daha önce de ifade edildiği gibi din, kapitalizm ve sosyal yaşam, Marksizm ve Doğu şeklinde çeşitlenmiştir.

ROMANDA DİNİ ELEŞTİRİ

Fransa’da kendini ancak mütevazı mekânlarda rahat hissedenden Muhsin’in bu mekânlardan birinde tanıştığı Rus asıllı İvanoviç ile yaptığı sohbetler, söz konusu eleştiri unsurlarına zemin oluşturur. Onun içe dönük yapısı ve okumaya olan tutkusu Muhsin’in dikkatini çekmiş, evine yaptığı ziyaretlerle samimiyetini ilerletmiştir. Bu sohbetlerden birinde mutsuzluklarının nedeni olarak hayal âleminde yaşamalarını göstermesi İvan’ın, Şark peygamberlerini kutsayan söylemine kapı aralamıştır:

“Ah! Hayal... Yaşamın cazip yanı! Uzun günlerin acımasızlığında sığındığımız kalemiz... Gerçek hayat tek başına kâfi değil insanoğluna! Herkese yetecek kadar büyük değil... Bir kez daha sana söylemeliyim; bayılıyorum Doğu peygamberlerine! Onların getirdiği gerçek mucize; içinde güzel beyaz kanatlı melekler, nehirlere dolu bahçeler, zümrüt rengi ağaçlar bulunan, yarasaya benzeyen iblislerin mavi dilleri gibi alevlerle kükreyen bir dünyayı haber vermesi... İnsanlık o dünyada gerçekte olduğundan daha mutlu bir yaşam sürdü. Günün birinde Batı da böyle bir yaşam kurmak istediğinde, Ütopya’nın mucidi hayal peygamberi Thomas More çıktı ortaya...” (el-Hakîm 1998:102)

İvan’ın; “herkese yetecek kadar büyük olmayan gerçek dünya, zengin ve mutlu insanlar tarafından paylaşılınca fakir ve zavallı insanların nasibine Doğulu peygamberlerin müjdelediği cennet kaldı” söylemi, Batı’nın dini hapsettiği alan olarak kalmıştır. Halbuki din ütöpik bir dünya ile fakiri avutup zengine gerçek hayatı bahşetmek yerine toplumsal eşitliği gerçekleştirecek öğretilerle iki alemde de mutluluğu hedefler. Sorumluluğu yerine getiren zengin, dünyada olduğu gibi dinin tasvir ettiği diğer âlemde de mutlu olurken malını paylaştığı fakir gerçek hayatta sıkıntı çekmeyecektir.

İvan’a göre Batı’da kilisenin çöküşüne ve fakir insanın tesellisi olan gökyüzü nimetlerinin paylaşımından çıkmasına din adamları neden olmuştur:

“Şüphesiz gökyüzü krallığının çöküşünden din adamlarının kendisi sorumludur. Yeryüzünün bütün süslerinden arınıp gökyüzünün nimetlerini elde etme ümidiyle riyazet yerine bedenlerini şişiren yiyecekler, suratlarını kızartan içecekler, bindikleri arabalar ve aldıkları maaşlarla onları dünya nimetlerine daha çok düşkün görürüz. Bir

yandan gökyüzünden bahsederken diğer yandan yaptıkları şeyler dünyaya tutsak olduklarına, söylediklerine kendilerinin de inanmadığına işaret eder.” (el-Hakîm 1998:171)

Bunun gibi 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır merkez olmak üzere İslam âleminin Batı karşısındaki konumu pek çok İslam ülkesinde tartışılmış Afgânî'nin öğrencisi Muhammed Abdûh, Reşit Rızâ gibi alimler ilerlemenin dinin özüne dönmekle mümkün olacağını söylemiştir. (Abdulgatalib 2003:20)

İvan'a göre reform hareketiyle kilisenin hâkimiyetini yitirdiği bir dünyada, sanayi devrimiyle ivme kazanan kapitalizmin çarkları arasında ezilen işçi -modern zamanların dini olarak adlandırdığı sosyalist ve komünist ideolojilerle avutulmaktadır. O dönem yaşanan kaosta dine olan ihtiyacı fark eden Comte'un; toplumsal problemlere çözüm üretecek, bütün insanlığı tek bir seküler çatı altında toplayacak din tasavvuru (Kalelioğlu 2019:535-544) ve Durkheim'in bunu "toplumsal dayanışmayla karşılama çabası, romandaki ifadelerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Muhsin İvan'ın yaptığı taksime ses çıkarmak yerine dinin kutsiyetini hatırlayarak aslında mutsuzluğunun nedeninin ondan uzaklaşmak olduğunu fark etmiştir. Uzun zamandır düşünmediği Seyyide Zeynep türbesini hatırlamış varlığının uzamsal boyutunu oluşturan Allah dostlarının manevi korumasını hissederek hayatın görünenden ibaret olmadığı mutluluğunu yaşamıştır:

“Seyyide Zeynep'i ve zor zamanlarında ona bahsettiği lütfu unutmamalıydı... Hayatında gerçek bir yeri vardı! Kaç kez sıkıntıya düştüğünde avuntuyu sadece onun kabrinde bulmuştu. Elde ettiği her başarı onun elinden gelmiş, her şefkatli bakış gözlerinden, her gülümseme onun dudaklarından yayılmıştı!.. Görüntüsünü, yüzünü ve hatlarını hayal ediyordu! Beyaz elbisesiyle gökyüzünden ona baktığına, sanki tek işi onunla ilgilenmiş gibi koruyup gözettiğine inanmıştı! Fakat hayat ona zor geldiği zamanlarda unutulduğunu düşünür sonra asıl unutanın kendisi olduğunu hatırlardı! Evet, kendisi unutmamakça Seyyide Zeynep onu unutmayacaktı.” (el-Hakîm 1998:114-115)

Mısır romanında halkın, sevincini göstermek için Seyyide Zeynep türbesinde mum yaktığına, darda kaldığında ona adak adayıp dua ettiğine dair pek çok örnek vardır. Yukarıdaki cümlelerde olduğu gibi bunu şirke vardırıan tavırlar yanında, Şarkâvî'nin Fellâh ve Ard romanlarında olduğu gibi eleştiren, tevessül anlayışını doğru zemine oturtma çabası güden örnekler de görülmektedir. (eş-Şarkâvî 1973:240-242; eş-Şarkâvî 1990:270-271)

Fransa'da ikameti sırada Batı sanat ve edebiyatına hayran kalan Muhsin'in Doğu'nun geri kalmışlıkla terennüm edildiği bir dönemde romanda geçen ifadeleri bu süreçle ilgili bilgi vermektedir. Dini hazsal alana hapseden Muhsin için öze dönüş din ve sanatı ritüel ve gösteriştten arındırarak, teferruattan kurtarmaktır:

“Neden insanlar Allah'ın, mescitlere serilecek Fars halılarına ihtiyacı olduğunu düşünüyor? Seyyide Zeynep'in adağa, sanki karanlıkta uyuyamıyormuş gibi muma mı ihtiyacı var? Kilisedeki gümüş güğüm ve ritüellere ne demeli? Ya, insanı zirvelere çıkaran harika müziği dinlerken giymeyi icat ettikleri gece elbiseleri... Bir de bakıyorsun bütün iltifatları müzik yerine kıyafetleri, bütün çabaları iman ve ibadet yerine güzellikler olmuş. Mescide gerçekten namaz kılmak için fakir ve dertliler geldiği gibi tiyatroya da gerçekten müzik dinlemek için ona tutkun olanlar gelmeli. Din ve sanatta samimiyet yalınlıktan geçmeli.” (el-Hakîm 1998:158-159)

KAPİTALİZM VE SOSYAL HAYAT

Orta Çağ toplumu bireyin hak ve görevlerinin içinde bulunduğu sıkı hiyerarşik düzen tarafından belirlendiği, asalete dayalı statü toplumdur. Avrupa'da ticaretin gelişmesine karşı kralların güvende olma arzusu "ekonomiye devletin müdahalesi" olarak bilinen Merkantilizm'i doğurmuş, ancak yeni palazlanmaya başlayan orta sınıfın direnişiyle karşılaşmıştır. Kiliseye karşı direniş (Protestan Reformu) ve 18. Yüzyılda yaşanan Fransız devrimi, birey fikrinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. (Örs 2016:56)

İtici gücü rasyonel bireyin kendi çıkarının peşinden koşması olan liberal ekonomi 1878 yılında İngiltere'de başlayan sanayi devrimi sonrası iş ve işçinin planlanması etrafında ortaya çıkan Taylorist⁴ ve Fordist⁵ yapılanmayla kapitalist sisteme evrilmiştir. Ürünlerin, her parça ve görevin standartlaştırıldığı fordist sistemde sabit

⁴ Frederick Winslow Taylor (1856-1915) tarafından 1880'lerde geliştirilmiş olan ve 1911 yılında yayımladığı "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" (Özgün adı: *The Principles of Scientific Management*) adlı eseri ile ortaya konmuş olan bir üretim yöntemidir. Ana amacı ekonomik ve işçi verimliliğini artırmaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Köroğlu & Murat Koç, "Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), Haziran 2017, s. 1-18.

⁵ Fordizm, sanayi kapitalizminin kitlesel üretim, kitlesel tüketim ve hatta kitlesel işgücü kullanımına dayalı üretim örgütlenmesi modelidir. Ford otomobil fabrikasının kurucusu Henry Ford'un (1863-1947) 1908'de geliştirdiği yürüyen bant sistemi emeği modern kapitalist toplumun başat üretici gücü olarak ortaya çıkarmıştır.

tezgâhın yerini yürüyen bant almış, en üst düzeyde verim elde edecek şekilde Taylorist ilkelere göre seçilen işçi akşama kadar aynı mekanik hareketle yaptığı işe yabancılaşmıştır.

Romanda söz konusu sisteme eleştiri iş gücünün sömürülmesi ve uzun çalışma saatleri nedeniyle aile kurumunda yaşanan olumsuzluklar çerçevesinde şekillenir. Muhsin'in kırsalda yanında kaldığı karı-koca arasında geçen konuşma aşağıdaki gibidir:

“-Sözün özü, hiçbir fabrikada iş bulma ümidimiz kalmadı öyle değil mi?

- Zor zamanlardan geçiyoruz hayatım, fabrika bizim gibilere iş vermek istemiyor çünkü elinde bir lokma ekmek için köle gibi bütün gün çalışacak çok sayıda zavallı işçi ordusu var...” (el-Hakim 1998:38)

Ziyaretlerine gelen oğlu ve gelinin yüzündeki yorgun ifadeyi gören anneye oğlu günde sekiz saat çalıştıklarını söylemiş bunu duyan baba söze karışmıştır:

“Bu nasıl bir vahşet, bunun adı köleleştirmekten başka bir şey değil! Kölelik kalkmak yerine yirminci yüzyıla yakışır bir hal aldı. İşte size, az sayıdaki kapitaliste hizmet eden köleler ordusu!

-Kesinlikle haklısın baba fakat ne yapabilir bizim gibi fakirler?

-Çalışma saatleri azaltılabilir en azından, böylelikle biraz olsun özgürleşir, kalan sağlığınıza sahip çıkarsınız. Biz de bu sayede iş bulmuş oluruz.

-Kendini boşuna yoruyorsun babacığım. Biraz önce söylediğin doğrudu; biz yirminci asrın köleleriyiz, nerede görülmüş kölenin itiraz ya da tercih hakkı olduğu?” (el-Hakim 1998: 42)

Kapitalist sistemin değiştirdiği yaşam tarzı aile hayatını da etkilemiş annenin evine, çocuklarına vakit ayırmada yaşadığı güçlük babaannenin sözlerinde yankı bulmuştur:

“-Bu çocuğu terbiye edecek gücüm kalmadı, size açıkça söylüyorum: Bu benim görevim değil, anne-babanın görevi. Bütün gün çocuğunuzu bırakıp, fabrikaya gittiğiniz müddetçe onun doğru bir terbiye alacağına dair ümidim kalmadı!

Andre kayıtsızca cevapladı:

-Anneciğim bu bizim görevimiz mi sanıyorsun? Bu okulun görevi; onu okula vereceğiz, bize gelince bildiğin gibi bizim başka işlerimiz var!

-Evet.... Fabrika!

...

-Omuz silkme Germinal, Hiçbir zaman evin önemini unutmamalısın... Bizim zamanımızda ev her şeydi! Ah, bu zamanda güzel olan her şeyi kaybettik!

Andre ve kardeşi Marsil aynı anda bağırdı: “Bugün ev mi kaldı? Yaşlı kadın biraz düşündü, sonra: “Haklısınız ne yazık ki artık ne ev ne de aile kaldı... Kadın ve erkek bütün gün fabrikada! Ne tuhaf bir zaman!” diye karşılık verdi.” (el-Hakim 1998:45-46)

Her şeyin değişmeye başladığı 20. yüzyılın başlarında Fransız bir ailenin sofrasında gerçekleşen bu eleştiri, kapitalizmin tüm dünyayı nasıl etkilediğini ve sonuçlarının Batılı bir ailede nasıl yankı bulduğunu görmemiz açısından önemlidir. Bugün kanıksadığımız çoğu şey yüzyıl önce tartışılmış fakat bu ideolojinin hırsına kurban ettiğimiz değerlerin sayısı sadece artarak devam etmiştir.

YABANCILAŞMA VE TÜKETİM OLGUSU

1840'lı yıllarda Fransa'da kol gücüne dayalı olarak çalışan, saat hesabına göre ücretlendirilen ve uzun çalışma saatleri nedeniyle “fabrika sakinleri” olarak adlandırılan insanların sayısı gittikçe artmaktadır. (Örs 2016:166) Aslında sorun vasıfsız işçi sınıfının artmasında değil fabrika karşısında atölyesini kaybeden vasıflı işçilerin makineleşmeyle artan iş bölümü nedeniyle onun bir uzantısı haline gelmesindedir. İş üzerinde hâkimiyetini yitiren insan gün geçtikçe rutin üretim koşulları içinde “vida sıkıcısı” konumuna gelmiştir. Buna ‘yabancılaşma’ adını veren Marx olguyu; insanın, üretici etkinliğiyle, ürünüyle, diğer insanlarla, türüyle arasında yaşadığı yalnızlaşma olmak üzere dört kategoride ele alır. (Demir 2018:64) Yabancılaşma zincirleme bir süreçtir, kişinin kendi emeğine yabancılaşması ister istemez, kendi türüyle, doğayla ve toplumla olan ilişkisini de etkilemiştir.

İvân romanda “yabancılaşma” ifadesine fordist sistemde bir çengel iğnenin 18 parçaya bölünen iş akışıyla üretilmesi şeklinde açıklar. Bütün hayatını sadece çengel iğnenin baş kısmını yapmakla geçiren işçi atölyesinde tamamını üretirken aldığı sanatsal lezzetten mahrum kalmıştır.

İvan okuma etkinliğini de fabrikalaşmaya benzetmiş, gittikçe artan işçi kesimin yeni hobisi haline gelen okuma alışkanlığından bahsederken çok sayıda basılan kalitesiz kitapların sigara içer gibi tüketildiğinden şikâyet etmiştir. Eskiden az sayıdaki kaynak kitabın yerini alan bu vasıfsız ürünleri modern edebiyat olarak nitelendirir. İnanların, Birleşik Krallıkta yayınlanan Daily Expres ve polisiye roman okuduğundan yakınan İvân'ın bu ifade ile kapitalizmden beslenen tüketim olgusuna telmihte bulunduğu düşünülebileceği gibi, yazarın o dönem Mısır'da yaşanan üslup arayışına gönderme yaptığı da söylenebilir. (el-Hakîm 1998:176-177)

SOSYALİZM ELEŞTİRİSİ

Marx'ın üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında yaptığı ayırım ve bunun kültür ve sanat da dâhil hayatın bütün alanını şekillendirdiği düşüncesi Odeon tiyatrosunda opera dinleyemeye giden Muhsîn'in cümlelerinde ifade bulmuştur:

“Utanıp aşağılandığı bir geceydi, sanat için de bedel ödemek gerektiğini öğrenmişti. Zengin tabakanın arasında durdu, ruhi zevklere uzanan yol da altın döşeliydi. Şair ve filozofların tasvir ettiği Cumhuriyet'in altın nedir bilmediği için zengin fakir ayrımı yapmadığını, aç gözlülük nedir bilmediği için sadece barış vadettiğini sanmıştı. Orada her kes eşitti, çalışıyor yiyor, okuyor ve hayattan zevk alıyordu. Altından sadece sokak lambası ve at nalı yapıyorlardı... Allah'ım! Bu güzel rüya bir gün gerçekleşecek miydi?” (el-Hakîm 1998:31)

Marx'ın hayal ettiği proleter devrimi 1871 yılında, Paris Komünü adıyla gerçekleşmiş ancak iki ay sonra kanlı bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. *“Birinci Dünya Savaşı sonrasında sol işçi sınıfı hareketinin yenilgisi, Avrupa'daki sol hareketlerin SSCB'nin denetimi altına girmesi, Stalinizm'e dönüşen Rus Devrimi ve Faşizm ve Nazizm'in yükselişe geçmesi, Marx'ın ekonomi politiğe yaptığı katkıyı reddetmeyen, ancak bu katkının günümüz toplumunu anlamakta yetersiz kaldığını belirten “Frankfurt Okulu” adlı eleştirel yaklaşımın oluşmasına neden olmuştur.”* (Odabaş 2018:213) Keynes'in uygulamalarıyla Kapitalizmin yumuşayan hatları işçi hareketinde kırılmaya neden olurken söz konusu okulun düşüncelerine de etkisi olmuştur.

Frankfurt okulunun eleştiri konularından biri olan aydınlanma, zaman içerisinde kendine zarar vermeye başlamış, kutsal alanla hesaplaşırken kendi kutsalını yaratmıştır. Akıl adına dine ve metafiziğe saldıran ve onları sert bir şekilde eleştiren aydınlanma dönemi filozofları, sonuçta aklın tahrifatına yol açmıştır ((Odabaş 2018:223):

“İşte Batı'nın eline bırakılan pozitif ilmin sonuçları ve işte insan ruhuna etkileri. Yaratıcılığı; bomba, boğucu gaz, torpido, denizaltı gibi insan vücudunu yok etme ustalığına dönüştü. Batıda pozitif bilimin bütün amacı ruhen ve bedenen insanı yok etmek! Batı, o harika elmas taşı, ışık saçması için baş tacı yapmak yerine, ruh dolu billur insanlık kâsesini parçalamak için icat ettiği buharlı makinanın dişleri arasına koydu. Aletlerin gürültüsünden ve çıkarıcı insanların hirsından uzak bilime gelince; ona, insan dehasının bir tezahürü olan yüce gerçeğin bilgisine susamışlıkla Doğu sahip çıkmıştır.” (el-Hakîm 1998:179)

“Avrupa bugün büyük bir krizdedir. Bu şimdiye kadar yaşadığı en büyük kriz. Büyük bir medeniyet sandığı şey iflas etti ve tüylerinin altından yaban domuzunun dişleri ortaya çıktı.” (el-Hakîm 1998:180)

İvân; Batı'nın kendisi için yarattığı peygamber olarak tanımladığı Marx'ı aşağıdaki cümlelerle eleştirir. Bu bir anlamda, yirminci yüzyılı açıklamak için söz konusu öğretinin yeterli olmadığı görüşünde olan Frankfurt okulunun düşünceleridir:

“Batı problemleri yeni yöntemler ışığında çözecek peygamberleri olsun istedi. “Modern ilim” denen bu yöntem bu kez gök yüzünden değil de yerin altından geliyordu. Peygamberimiz Karl Marx kendi İncili olan Kapital ile geldi. Dünyada adaleti tesisi etme arzusuyla gökyüzünü devreden çıkarıp yeryüzünü pay etmeye kalkınca ne oldu dersin? İnsanlar birbirinin boğazına çöktü ve sınıflar arasında katliam yaşandı!”

İvan bundan sonraki satırlarda dini eleştiri bölümünde ifade ettiğimiz Doğulu peygamberlerin yeryüzü ve cennet taksiminden ve sabrı öğütlemelerinden övgüyle bahsettikten sonra eleştirilerine devam eder:

“Doğu'da ortaya çıktığı şekliyle; Mesih'in ruhu sevgi ve ideal, İslam'ın ruhu iman ve düzendir. Bugün Batı'nın yeni Mesih'i olan Marksizm'in de kendine göre idealleri var:

Bunlar insanların birbirini sevmesi, fakirlere “Cennet” vadi, Sezar'ın hakkını Sezar'a, Allah'ın hakkını Allah'a vermek değil elbette... O insanları, bir sınıfın yıkıntısı üzerine inşa edilmiş krallığa çekerek güçle Sezar'dan haklarını almaya çağırıyor. Bu dinin kitabı “Kapital”dir. Bazı sayfalarında “Yuhanna'nın rüyası gibi vaatler bulusun. Bu sistemin çöküp yerine işçilerin hâkim olacağı bir düzen vaad eder! Omuzları üzerinde baş olmayan hangi beden hareket edebilir? Ne korkunç bir rüya. Modern dünyanın İslam'ı ise Faşizmdir

-İşçi olduğunuz halde bunları sizden duymak beni şaşırtıyor Mösyö İvan!

-Evet işçiyim ve fakirim.... Fakat ne yazık ki kafam çalışıyor, Bütün Batı dinlerinin vaatlerini biliyorum. Hepsi papağan gibi işçi ve fakir edebiyatı yapıyorlar. Marksist ve Faşistler Doğu dinlerinin yöntemini kullanıyorlar. Onların, çoğunlukta olan fakir ve zavallıları ele geçirme yöntemini çok iyi kavramışlar! İsa ve Muhammed'de aynı şeyi yapmadı mı?" (el-Hakîm 1998:87-89)

Tevfik el Hâkîm'in romanda söz konusu dönemin başat sorunsalı olan Kapitalizm'i eleştirirken Sosyalizm'e pirim vermediği ancak Batı'nın karşısına çıkartarak yücelttiği Doğu hakkındaki görüşlerinde dönemin ruhunu yansıttığı görülmektedir. Dini ruhi alana hapsederek toplumsal sorunlara tevekkül ve sabır anlayışıyla yaklaşan, cennet tasavvuruyla insanları teselli eden din anlayışı o dönem sorgulanmış Doğu'nun Batı karşısında alacağı tavır ve gelişmenin önündeki engeller İslâm dünyasında tartışılmaya başlamıştır.

SONUÇ

Toplumun hafızası olan romanlar tarihi akış içindeki olayları hikâyeleştirirken dönemin başat karakterleriyle kurguladığı eserler bu içeriğin yorumlanıp tartışılmasına fırsat tanımıştır. Batılı bir form olan roman sanatının Doğu'nun elinde şekillenirken kendi renk ve karakterine bürünmekle kalmadığı toplumsal zorunluluklarını da içeriğine taşıdığı görülür.

Edebiyatın genel geçer akımları hayata bakışı ve eserin yapısını belirlerken her ülke kendi sorunsalından beslenerek yarattığı karakterlerle toplumsal alana işaret etmiştir. Orta doğu toplumları için salt bir edebi form olmaktan daha fazla şey ifade eden roman, sosyal ve siyasî eleştiri özelliğini daima korumuş ve bu alanı kendi özgürlük alanı olarak belirlemiştir.

Modern Mısır edebiyatında tiyatro sanatının oluşmasında önemli bir isim olan Tevfik el-Hakîm'in *Usfûr Mine'-Şark (Doğulu Güvercin, 1938)* adlı otobiyografik özellik gösteren romanı yerel öğelerle birlikte 19. yüzyılın ilk yarısında eleştirel içeriği ile ön plan çıkmaktadır.

Eğitimi için Fransa'da bulunan Muhsîn'in Odeon tiyatrosu bilet gişesinde çalışan Suzî'ye duyduğu aşkla başlayan ancak salt bir aşk romanı olarak vasıflandırılmasına engel olacak kadar eleştiri öğeleri barındıran roman 1940'lı yıllardaki toplumsal hayata çoklu bakış açısı geliştirmektedir.

Bu anlamada romanı şimdiye kadar yapıldığı gibi metafizik Doğu'nun aşka bakışı indirgemesinden çıkararak eserin geneli üzerinden yapılacak bir değerlendirme daha doğru olacaktır. Kaldı ki yazarın hayatından izler taşıyan romanda Muhsîn'in aşkı yaşama biçimi Doğu'lu karakterinden ziyade kişisel özellikleri ile alakalıdır.

Kırsalda, çocukları işçi olan bir ailenin yanında kalan Muhsîn'in, Suzî'ye daha yakın olmak için taşındığı semtte arkadaşlığını ilerlettiği Rus asıllı İvan ile sohbetleri sosyalizm eleştirisi başta olmak üzere Doğu- Batı karşılaştırması ile şekillenir. 192 sayfa ve yirmi bölümden oluşan romanda yazar fasih bir dil kullanmıştır. Kısa ve duru cümlelerle kaleme alınan romanda eleştiri zemini din, kapitalizm ve sosyal yaşam, Marksizm ve Doğu dünyası şeklinde çeşitlenmektedir.

Dini eleştiri zemini İvan'ın Doğu dinlerini kutsayan söylemindeki içerikle şekillenmiş, onun dünyayı zenginlere bahşederek fakiri cennetle avuttuğunu iddia ettiği bu anlayış Muhsîn tarafından olumlandığı gibi, Seyyide Zeynep türbesiyle ilgili sözleri dönemin tevessül anlayışına işaret etmiştir.

Sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin yükseldiği tüm dünyada sosyalist söylem revaç bulurken kendisi de işçi olan İvan'ın bu öğretiyile ilgili düşünceleri, o günkü toplumu anlamakta yetersiz kaldığı görüşünde olan "Frankfurt Okulu" nu çağrıştırmaktadır. İvan kapitalizmi işçiyi makinanın bir uzantısı haline getirdiği için eleştirirken uzun çalışma saatleri nedeniyle zarar gören aile yapısı da romanın eleştiri hedefleri arasındadır.

Toplumun hafızası olan romanların gür sedası, ele aldığı dönemin başat sorunsalını ve bu sorunsala bakış açılarını belirlemedeki gücü söz konusu eserde bir kez daha görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abduluttalib, A. (2003). Vakiatu'l-İskenderiyye fi 1882, Mektebetu Bostanu'l-Meârif, Keferdevar.

Demir, Z. (2018). "Karl Marx'ın Bakış Açısından Kapitalist Toplumda Yabancılaşma ve Sonuçları", Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, C: 3, S: 5, s. 102-120.

Dumas, A. (2020). Kamelyalı Kadın, Çev. Tahsin Yücel, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

El-Hakîm, T. (2007). Melâmihun Dahiliyyetun, Dâru'ş-Şurûk, Kahire.

El-Hakîm, T. (2007). Sicnu'l-Umr, Dâru'ş-Şurûk, Kahire.

El-Hakîm, T. (1998). Usfûr Mine'-Şark, Dâru'l-Mısır li't-Tıbbâati, Kahire.

- El-Hakîm, T. (1998). Zehratu'l-Umr, Heyeti'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, Kahire.
- Eş-Şarkâvi, A. (1990). el-Ard, Müessesat b. Abdullah, Kahire.
- Eş-Şarkâvi, A. (1973). el-Fellâh, Dâru'ş-Şurûk, Kahire.
- Kalelioğlu, U. (2019). “Auguste Comte’un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanununun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri”, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, C: 3, S: 3, s. 535-544.
- Köroğlu, V. & Koç, M. (2017). “Stratejik Yönetim Açısından Taylorizm Prensiplerinin Zamanımıza Yansımaları”, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(1), Haziran 2017, s. 1-18.
- Odabaş, U. (2018). “Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine”, Dört Öge, Sayı: 14, s. 211-233.